

МИХАЙЛЬ ГАЄВСЬКИЙ

ОБСТАВИНИ

1

Одного часу мені доводилось що-вечора проходити міським сквером по боковій безлюдній алеї.

Що-дня на однім місці в незмінній позі сиділа похмура постать, задумливо схилившись на спинку ослона. Здається, вона нічого не помічала і помічати не хотіла. Встромивши застигли очі кудись у просторінь, ця постать могла просидіти так, не ворухнувшись, годину, дві, три.

Про віщо людина може думати, що-дня застигнувши так на цілі години?

Я мимоволі зацікавився ним. І що більше я придивлявся до нього, то більше впевнявся, що десь його бачив. Щось знайоме у цих скорботних очах. Щось давне, забуте вставало у пам'яті. А що — не міг пригадати.

Одного разу, коли вечірній промінь сонця загравав на його запалих щоках і весело заіскрилося в очах, я немов прикипів до землі.

Калина! Анархіст Калина!

Я пригадав вісімнадцятий рік. Чорний ліс. Повстанський загін проти гетьманщини й німецької окупації...

Сумніву більше нема. Це був він. Але яка страшена зміна! Лише специфічні рисочки та вираз очей, цеб-то те не вловиме, що відрізняє людину від подібних їй і завжди залишається властивістю тільки даного індивіду, нагадувало забуте лице і рв'яну, молоду постать Калини.

Коли я щільно підійшов до нього і назвав його прізвище, він поволі зняв очі на мене і ледве помітно усміхнувся в довгу, золотаву бороду. Потім задумливо звів руку, погладив бороду і тихо зідхнув.

Мені стало ніяково. Я сподівався, що він, принаймні, схопиться, закричить з радощів і стусоне хоч кілька разів мене під боки, зберігаючи давні традиції, але нічого такого не сталося. Він навіть

Михайль Гаєвський

не дивився на мене. Ніби зовсім не хотів помічати моєї присутності. Я спробував себе назвати, але й це не дало жодного ефекту.

Тільки по хвилі відповів байдуже:

— Знаю.

Це щось не спроста, — подумав я і, приховуючи свою ніяковість, у голос додав:

— Вас не пізнати.

Він ледве хитнув головою.

— Так... Це вас дивує. Не той Калина... Не той.

В мене стислося серце. Сівши поруч, я поклав йому руку на плече.

— Я не знаю, — сказав я, — що з вами трапилось за десять років, але ви справляєте на мене тяжке вражіння. На мою думку, вам слід себе взяти в руки.

— Пізно, пізно, голубе. І не потрібно зовсім.

— Що з вами сталося?

— Нічого особливого, — сказав він, — просто так склалось і вже. Обставини.

Розуміється я засміявся. Потім посилювався довести, що обставини — суцільна дурниця. Нарешті, дико слухати це від людини культурної!

— Так, так... — усміхнувся мій приятель і подивився мені просто в вічі. Що це за погляд! Мені здалося, що ті очі благали у мене смерті.

— Нічого ви не знаєте.

І раптом, зібравшись увесь до купи, ніби хотів стрибнути на мене, він крикнув:

— До чорта! Культура, сила, дисципліна — до чорта все! Мені вже нічого не потрібно!

Я цього не сподівався і всім тілом відхилився назад.

Одна щока йому болізно засмикалась. Він ушух і зовсім тихо пояснив:

— Нерви...

Я не втерпів, щоб не попрохати його розповісти, що саме сталося з ним. Проти мого сподівання, він охоче погодився, неначе тільки й чекав цієї нагоди. Поспішно вставши, він гарячково схопив мою руку:

— Ви нікуди не поспішаєте? Оце гаразд. Сідайте.

2.

— Це трапилось зі мною тоді, коли людина стає надто дорослою, щоб не почувти в собі сили гіганта, але ще не остільки досвідченою, щоб за своєю ортодоксальністю побачити звичайну наївність.

Обставини

Це трапилось зі мною тоді, коли в людини починають відростати крила, а буйна сила б'є невинним потоком, часом одбиваючи своєю стихійністю глузд. Словом, це було тоді, коли нам минає двадцята весна:

Багато треба бачити, багато треба пережити, щоб навчитися розбиратись у занадто складному механізмові, ім'я якому життя. Один нерозміряний крок, один непевний погляд, необмірковане слово — дрібниця, а ця дрібниця розіб'є ваші надії, в нівець поверне ваші сподівання, зруйнує ваше життя.

Тоді я цього не знав, ба! — власне, не думав про це.

Моя двадцята весна прийшла в огні революції! Я стріляв, підривав мости, складав відозви, виголошував промови, цитував на пам'ять Кропоткіна, Енріко, Малатесту, Воліна, але життєва мудрість була для мене така ж відома, як секрети індійських факірів.

Отже, це трапилось тоді, коли Україна палала, як головешка. Палала огнем, палала гаслами, палала свіжою друкарською фарбою незчислимих відозв.

Палала мітингами, завзяттям, подвигами, жахом.

Здавалось, сама історія хитромудро приготувала для мене свято. Я почував себе обранцем. Руйнуючи, я будував. Я ніс на своїх плечах історію. І-сто-рі-ю! Ну, хіба ж можна не почувати себе гігантом?

Він зупинився. Очі, що були загорілись хоробливим блиском, раптом ніби потухли. Він здивовано озирнувся навколо і зупинив свій погляд на мені. Я напружено слухав. Тоді він присунувся ближче до мене і, ніби пригадавши про щось надзвичайно важливе, продовжував:

— Нагадаю вам, що в ті часи полохливість вважалась за такий анахронізм, що бачити її було смішно, а розуміння страху атрофувалося. Адже смерть була звичайною буденною річчю. А звикнути можна до всього: до сахарину, до вошей, до тифу, навіть до смерті. Така вже людська натура.

І в цей час, коли палахкотіли заграви, клекотали хвилі людські бурхливим морем, а старий світ тріщав і хитався, серед хаосу людських пристрастей я зустрів її.

Вона стояла біля самої трибуни й уважно ловила кожне мое слово. Темні, трохи ніби здивовані, очі збуджено бігали то від мене до юрби, то знов від юрби до мене. Здавалось, вона вивчала, як дуже моя промова впливає на присутніх. Я зупинив свій погляд на ній. Тоді вона ясно усміхнулася і, ніби погоджуючись з моїми словами, тихо захитала головою.

Ах, ці ямочки у кутиках уст! Вони з'явилися в подяку за мою роботу! Такі-то вже лагідні, лагідні й лукаві.

Серед сірої похмурої юрби робітників, де кожен, здавалось, думав про щось своє, нікому невідоме, тим паче мені, вона була, як веселка на тлі чорних навислих хмар. Так! Я знайшов спільника! Я звертався до неї і шукав у ясних очах співчуття. І я находив його. Ті очі мило мружились і потопали в спокійній лукавій усмішці.

Востаннє кинувши у натовп свої прикінцеві гасла, підсумок моєї промови, я протиснувся до неї. Я поклав познайомитись з нею. О, не з кохання, ні! Я ж не був кавалером. В її особі я вбачав собі спільника.

Вона простягла мені теплу маленьку руку й мимохідь кинула: — Ви добре говорили. А тепер за мною черга.

З цими словами, усміхаючись, хутко зійшла на трибуну.

Це було так несподівано, що я навіть не встиг їй нічого сказати. Тільки розгублено подивився услід.

Спільник чи ворог? Не знаю чому, але в ту хвилину мені невимовно хотілось почути в ній свого спільника. До того хотілось, що я не міг ні на мить навіть у думці припустити противне. Не подумайте, що я боявся опонентів — о, ні! То річ звичайна, але думка, що якраз вона може бути моїм опонентом, а значить ідейним ворогом, непокоїла, ба, навіть лякала мене.

Ось вона вже на трибуні. Натовп заклопотано, діловито гомонів. Вона вичікує тиші. Нахмурені брівки. Щільно стиснуті уста. Ямочок як не бувало. Тільки очі так само лагідно й тепло визирають з-під шапки жовтавого хутра.

Аж ось вона зняла руку, відсунула шапку геть на потилицю, востаннє стрельнула в мене очима, усміхнулась і почала говорити.

У мене стислося серце. Слухайте ж, вона почала з того, що взялася розхвалювати мою красномовність. За інших обставин я, звичайно, не мав би нічого проти; навпаки, був би вдячний за таку послугу, але тут... до чого це все? Такий уступ до промови не віщує нічого доброго. Я це знав.

Слухайте ж далі. З тією ж лагідною, ясною усмішкою, яку хвилину перед цим дарувала мені, вона руйнувала мої доводи. Вона цитувала мої речення і тут же глузливо розшифровувала їх по-своєму. Вона намагалась довести незрілість і наївність моїх ідей і для цього не обмежувала себе ніякими засобами. Проте нетактовності закинути я їй не міг. Але мені від цього не легше. Врешті яке мені діло, що саме вона говорить і як? Важливо те, що вона проти мене. Вона мій запеклий, непримиримий супротивник. Мій ворог, ворог.

О, як я хотів тоді, щоб вона була справжнім ворогом, класовим ворогом! Принаймні, я з огидою пройшов би повз або дав би

Обставини

волю ненависті. Але вона ж не була моїм класовим ворогом, лише супротивником.

Нас єднало велике, спільне — революція. Одначе між нами прірва. Її переступити не можна: ідеї, що я їх захищав зі зброєю в руках, не могли укластися в рямці її програми. Вона ж вважала свої переконання за єдино правдиві. Здавалося б, що дивного, що страшного в тім, що я в особі якоїсь жінки зустрів супротивника? Хіба я не бачив перед себе сотень супротивників? І хіба я таїв зло до кожного з них особисто? Ні, і тричі ні! Чому ж вона сповнила груди жалем, тривогою, гнівом?

Оповідач на хвилину замислився. Жовтий лист повільно закружляв у повітрі і ліг йому на коліно. Не подивившись навіть, він машинально взяв листок і, розірвавши на дрібненькі шматочки, сховав у бороді ледве помітний смішок.

— Вона скінчила і ще раз кинула мені щасливу, соромливу усмішку. Де ж пак! Її промова викликала негавучі оплески і жваві голосні суперечки. Здається, я вже її ненавидів. Ненавидів за те, що любив. Так, так! Любив. Я був певен того.

3

Я мав завдання від конфедерації організувати в робітничих кварталах і на великих підприємствах гуртки і бойові загони. Дні минали в якійсь шаленій гонитві. Всі години було заповнено вщерть, і їх не вистачало. Коли за мирної обстановки час міряється на вагу золота, то підчас революції він міряється на вагу людського життя. Виграти час, це значить виграти перемогу, що рівнозначно виграти право на життя.

Вокзал, друкарня, звязок з гуртками, збори в трьох, а то й в чотирьох місцях на день, — скрізь треба поспіти, скрізь треба віддати часточку себе і бігти далі. І в цій безупинній гонитві я згадував про неї. Згадував? Ні! Образ її був зі мною завжди. Я не можу сказати точно, що я почував, згадуючи про неї. Але це почуття схоже до того, коли людина, кохаючи, знає, що втрачає найдорожче і в жодний спосіб повернути втраченого не зможе.

Я говорив собі: „Ти не можеш її кохати, вона ворог, ворог“. І формально я втрачав її. Але тільки формально. Справді ж я відчував її, як свою невід'ємну частину. І от у такі хвилини в мені кипіла образа. На кого? На себе, на революцію, на зорі в небі, на неї, на ті обставини, що сприяли витворенню в нас різних переконань. Обставини! Всемогутні обставини! Одна й та ж сама людина може бути дурнем чи дипломатом, поважним чи гнаним всіма,

бездарою чи талантом, щасливим чи нещасним в залежності від того, в які обставини вона потрапить. Ви смієтесь?

Він підозріло подивився на мене.

— Ні, ні, — сказав, я — продовжуйте.

— І я поклав у який завгодно спосіб зламати обставини. Знищити стіну, що нею нас розділив збіг безглузвих обставин. Невже людина безсила проти них? Для сили нема нічого неможливого. (Мені минала двадцята весна).

Та виявилось, що є такі обставини, що тільки плохість може подужати їх. Сила ж у такій борні є найбільший наш ворог.

Вам, здається, не до смаку моя філософія? — раптом обірвав себе оповідач. — Але я передаю вам те, що почував. Без цього вам важко буде мене зрозуміти, як того треба. Ви згодні зі мною? Ну, от і добре.

Він замислено копирснув ціпком зо два рази пісок під ногами і шумно зідхнув:

— Не загубити б ниточки... Ага! Дворище заводу гуло тисячю горлянок. Теплий березневий вітрець бадьорив, приємно лоскочучи збуджені лиця. Груди повнилися радістю близької перемоги. І було все так просто й зрозуміло.

Я був в особливому настрої і, здається, говорив так, як не доводилось уже говорити потім. Навіть коли серед сірої маси голів застрибала в очах шапка лисячого хутра, а з-під неї засяла лукава усмішка, я не спіткнувся, а промовляв ще з більшим запалом.

Як і треба було сподіватися, вона (бо це була Катруся), лише я встиг скінчити, ще з місця намагалась перекричати всіх. Не встиг я пробігти очима кількох записок з запитаннями, як вона вже, рожева, із збитою на потилицю шапкою, стояла поруч зі мною. Коротенький милий смішок у мій бік і знов упертий наступ на мене, як і минулого разу.

Це мені починало не подобатись. Не може бути, щоб її присутність на моїх доповідях була лише як випадковість. Очевидно, вона організовано мене переслідує. Але чому якраз мене? На інших заводах виступають мої товариші. Значить, їй цікаво саме зі мною змагатися?

Після зборів я поставив перед нею питання руба. Чим з'ясувати її постійну присутність на моїх доповідях? Вона відповіла: „Інтересами соціальної революції“. Тоді я не без лукавства спитав: „Хто ж у цім безпосередньо зацікавлений?“

У кутиках уст з'явилися незрівняні ямки.

— Я не анархістка, — відповіла вона.

— Ви хочете сказати, що не мали бажання йти, але вас послано?

Обставини

Катруся хитро примружила очі.

— Ви не зовсім влучно коментуєте мою відповідь. Друге — так. Що ж торкається першого, то я того не сказала. Не завжди нема охоти йти туди, куди посилають. Іноді буває навпаки: посилають саме туди, де сам бажаєш.

Останнє вона, як мені почулось, підкреслила.

„Хм... Коли вона говорить правду, міркував я, то вона переслідує мене. Але з якою метою? Чи лише виконує директиви своєї партії, чи... (я вагався навіть припустити) чи їй було просто цікаво зустрічатися і дебатовати саме зі мною? І чому саме зі мною? Невже й вона?..“ Ні, ні, далі розпитувати я не наважився. Занадто небезпечно. По правді, я боявся відкритися їй. Боявся, щоб вона, знаючи моє до неї ставлення, не скористувалася з цього. Я ще не знав, у який спосіб вона могла б використати це, але я знав одне: вона жінка. А чого тільки не може зробити жінка з своїм супротивником, знаючи свою владу над ним.

Отже, поступитися перед нею, щоб-то в її очах себе знизити — який мужчина, мавши двадцять весен за плечима, пристав би на це?

Інша справа, коли б ми не стояли одне проти одного зі зброєю, а кожен робив своє діло, не маючи жодних стосунків, — о, так! Я не боявся б зробити признання, я міг би рабом її бути! А тут? Дико навіть подумати.

Вона весело, з захопленням, розповідала мені про всякі пригоди, плела нісенітниці і довірливо зазірала в очі. Але не те важливо. Треба було чути й бачити її! Така чесність і відданість в очах, такий щирий, невинний сміх може бути тільки у давніх друзів, може, друзів дитинства, що давно вже чекали зустрічі і нарешті таки дочекалися.

Між іншим, вона щиросердо призналася, що й надалі скористується з нагоди зустрітися зі мною в такий же спосіб.

Це вже було занадто. Вона певне гадала, що тим зробить мені велику приємність! А справді, мені було б незрівняно приємніше почути, що вона їде до Туркестану або на Далекий Схід.

Вона не збрехала. Я не провів жодної доповіді, навіть випадкової, щоб вона не з'являлася там, часто незрозумілими для мене шляхами, і не кидала мені зрадливої усмішки. Що - разу я мусив запасатися новими аргументами, що - разу мусив з експромту найти влучну кулю для одсічі несподіваного ворога.

Непомітно справа набирала особистого характеру. Між нами точилась потайна боротьба за професійний гонор. Кожен з нас не мав ніякої охоти поступитися своєю програмою, чи залишити цю гонитву, ба, навіть висловити незадоволення! Ми, як щирі друзі,

Михайль Гавський

тисли одне одному руки, обдаровували наймилішими усмішками. І не подумайте, що тут ми кривили душею! Принаймні я. Це була цілковита щирість. Але водночас росла й ненависть. Мої нерви де-далі тугішали. Це було понад мої сили. Врешті я цілковито заплутався в своїх почуттях. І не міг збагнути, що переважало. Скоро вона з'являлася перед мої очі, як два почуття в мені виро-стали разом, немов два близнюки. І яке більше з них, любов чи ненависть, ще й тепер не можу сказати.

Одного разу я наважився запитати її, що вона почуває до мене. Не забуду ніколи того ясного, майже дитячого погляду, яким вона зазирнула мені просто в вічі.

— Ви мені подобаєтесь.

Трохи таємности в голосі, але так просто й первісно, до несподіванки. Звичайно, ви гадаєте, що я палко потиснув її руку, розчулено промимрив якісь солодкі слова, що давно вже зривалися з уст, щасливо перецілував її кожен пальчик...

Нічого такого! О, я не з тих, що за ласкаву усмішку дівчини, до того ж мого запеклого ворога, промінюють своє пролетарське кредо!

Я прийняв це за жарт і з смішком незалежної людини сказав приблизно таке:

— Але, не вважаючи на це, я залишаюсь і надалі вашим ворогом.

Я міркую, що ця фраза була в моїм житті історичною фразою. Правда, я зразу ж стямився, що бовкнув щось недоречне, та вже було пізно. Хоч вона в свою чергу сприйняла мою відповідь за жарт і продовжувала мило щебетати, але я не міг не помітити чогось нового, в її голосі чогось такого, що робило її іншою, ніж я звик її бачити.

Я ще вгледів, як зачервонілися щоки, в очах забігало щось неспокійне, а вся вона стала ніби поважніша.

4

Комуністична партія хутко закріпляла свої здобутки. Од часу до часу ще здригалась Україна, як породілля після тяжких пологів, але то вже не заважало їй відживати. Прокотились громи, погасали заграви, і життя помалу входило в колю.

Я, що почав своє життя в диму революції, я, професійний бунтар, що горів, як запалений смолоскип, тепер почував себе зайвим. І не тільки почував, а бачив це і розумів.

Доба руйнування старого світу скінчилася.

Я за облавком. Факт.

Я розумів: інакше бути не може. А проте всередині якась порожнеча. На плечах утома відкинutoї життям людини.

Обставини

Я порівнюю себе з тим нещасним кондуктором, що встав на хвилину з вагона, загавився і не завважив, як потяг пройшов перед носом, ласкаво прийнявши до себе не тільки звичайних пасажирів, а навіть безбілетних пройдисвітів. Образливо до болю кондуктору, що він, можна сказати, сам частина потягу, лишився на промерзлій землі, а якісь зайці, що ховали свої фізіономії при зустрічі з ним, поїхали в безмежну даль, полохливо причепившись уже на ходу.

За всяким великим піднесенням приходить реакція. Тоді ми озираємось назад на пройдений шлях. Зважуємо наші вчинки. Мацаємо руками свою голову: чи все як слід, на своєму місці?

І я почав озиратися на пройдений шлях і мацати голову. Я запитував себе:

„Як це сталося? Чому революція пройшла повз мене? Адже могло статися инакше? Так. Могло. Я тепер розумію, в чім справа. Досить того, що ненависть моя до Катрусі розтанула так швидко, як сніг весняний, а любов набухла, немов зерно перед тим, що має кільчитися. Тепер я вільний у своїх почуттях. Обставини зникли. Вона мені більше не ворог“.

Віднайшовши, нарешті, себе, я одразу ж хотів побачити її, але одна маленька причина утримала. Як вона зустріне мене? Як поставиться до мене? Можливо, з погордливою усмішкою переможця? А може з кепкуванням? А коли ні, то хіба без ущипливого слова обійдеться? Я знаю, глузування мені не стерпіти.

І я поклав зачекати, аж поки життя увійде в свою колію, аж поки забудеться все, що було, чи, принаймні, загубить свою свіжість. А проте я скоро змінив свою постанову. „Однаково,— сказав я собі,— те, що було, ми не скоро забудемо“.

І я пішов.

Я почував себе так неспокійно, що навіть з дороги хотів повернути назад. Найбільше мене непокоїло те, як вона зустріне мене, як взагалі поставиться до моєї поразки? Що робити, як тримати себе, коли, наприклад, вона глумливо примружить очі, збере в букетик губи і кине: „Ну, як ви себе почуваете?“ А потім роблено-наївно: „як же це ви проспали революцію?“

Коли я переступав поріг її кімнати, в мене було таке почуття, як у переможеного, що йде просити ласки в переможця. Зразу ця думка протислась у мозок якось несподівано, і я посилювався одігнати її. Але, раз виникши, ця думка росла в мені, протислась у кожний мій нерв, заповонила всю істоту.

Обставини склалися так, що я не міг почувати себе инакше.

Зустріла мене Катруся так радо, ніби давно очікувала на моє завітання. Та, не дивлячись на її милу гостинність, я вбачав у її

Михайль Гаєвський

поведінці заховану силу переможця. Вона з пристойности не виявляла цього, та хіба ж я сліпий? Хіба я не бачу в її відношенні вибачливости дужого до знищеного супротивника?

І я ловив кожен рух її, кожен погляд, кожную інтонацію і робив з того найнеможливіші висновки.

Як зараз бачу її перед собою. Милу, життєрадісну, бадьору мою Катрусю!

Пам'ятаю, вона силкувалася відтягти мою увагу від дійсности і тому говорила про щось стороннє. Люба! вона боялась зачіпати моє болюче місце.

Але це ще більше мене дратувало! Вона жаліє мене! Я ж знав що так буде! З жалю до мене не зачіпає тієї теми, про яку сама хоче говорити. Але я не дозволю! Я не дозволю жаліти себе! Я дам їй відчути, що вона не перемогла мене! Що я лишився такий же дужий, як і раніш. Я вживу всяких способів, навіть брехні.

Одначе я сам не хотів починати. Я чекав. Я був на сторожі. Нарешті вона запитала:

— Чому вас не видно було?

„Ага,— подумав я,— не втерпіла. Невже вона гадає, що я такий наївний, щоб признатися і сказати те, що справді було?“

— Я виїжджав з міста,— була моя відповідь.

Вона уся аж засяяла. Значить, сподівалася гіршого.

— А я думала, ви соромитесь своєї поразки і тому ховаєтесь від людей.

При цих словах усміхнулася так, ніби просила вибачити за те, що могла припустити таку непристойну думку про мене.

— Мені на людей плювати,— сказав я і, помовчавши, додав:

— Ну, а коли б так дійсно було, як ви думали?

— Можливо, я перестала б вас поважати. Про мене, або ж стійте до кінця, або ж, коли не маєте твердого ґрунту під ногами, майте мужність признатись у цім одверто, а ховатися— то справа боягузів.

Ні, я цього не міг перенести. Вона говорила зі мною, як з хлопчиком! А говорила так через те, що почувала свою перевагу наді мною! А перевагу цю дала їй перемога. Так ні ж!

Я встав і заходив по хаті:

— Мені нема чого ховатися! Я такий, як і був. Я не з тих, що міняють свої переконання, як рукавички, і пристають туди, на чий боді перемога!

Ви думаєте, я вірив у те, що говорив? А Катрусю? Її це збен- тежило. Вона захоплено— так-так, я пам'ятаю це— слідувала за мною, а потім з'явилися ямки, рідні, незрівняні ямки у кутиках уст!

Обставини

Вона сказала :

— Хіба ж я вимагаю од вас, щоб ви міняли свої переконання? Я ж знаю, що цього вимагати не можна. Це прийде само собою в свій час. Навпаки, я люблю бачити в вас бунтаря.

Але своїми нотаціями вона мені впливала на нерви. Я був, як наелектризований. Пам'ятаю, я схопив свого картуза і з ненавистю кинув:

— А я ненавиджу в вас переможця!

5

Ніч я спати не міг. Я бігав по кімнаті і силкувався в своїй пам'яті відновити нашу розмову. Це вимагало великих зусиль. Я ніяк не міг пригадати, що саме спричинилось до того, що наша розмова набрала такого дикого, неможливого характеру. Безумовно, я не міг припустити, що Катруся дозволила собі якусь нетактовність. Надто вона делікатна й чутлива. Щоб пригадати, мені не вистачало спокою.

Я знав одного педагога, що вживав оригінальної методи перевіряти знання своїх учнів. Перед тим, як викликати до дошки, він клав перед себе штрафний журнал і журнал для балів і брав в обидві руки по перу. Встромивши очі, як два ножі, в свою тремтячу жертву, він, не даючи отямитись, кидав : Острови Європи! Ну! Швидше! Ага — не знаєш? Ну! Марш на місце!“

Охоплений панічним жахом, учень ніяк не може пригадати не тільки, які острови в Європі, а навіть, що таке Європа. Проте, діставши кола за знання і три з мінусом „за поведінку“, нещасна жертва, сідаючи за парту, мимоволі шепоче : Шпіцберген, Нова Земля, Ісландія, Корсіка, Великобританія, Ірландія, Сардинія, Кандія Кріт.

Отже, знесилившись украй, я ліг на канапу і заплющив очі, щоб спокійно розмислити. Я лежав нерухомо. Я прислухався до невиразного шуму нічної тиші.

І от щось пропливло в моїй голові, як самітня гілочка по текучій воді. Тихо, соромливо закрутилося на місці й спинилося : „А чого вас не видно було?“

Я підвівся : є! Причина — ні, не причина, а привід. Привід до мого вибрику. Причина інша. Причина та, що я почував себе переможеним.

Я міркував : Невже Катруся дійсно хотіла надати своєму запитанню того значіння, як я зрозумів? Ні, безумовно ні! Я просто чіплявся до всього і образив її. І за віщо?“

І що більше я думав про це, то більше ненавидів себе і впевнявся, що я страхополох та й годі. Чому не сказати було одразу, що я помилявся, що на її боці не тільки перемога, але й історична правда? Ні, так далі бути не може! Це божевілля. Геть гонор!

Геть брехню. Все, все, що заважає наблизитися до неї! Відтепер я вільний від усього, що перешкоджало мені любити!

Я поклав собі другого ж дня виблагати в неї пробачення і, примирений з самим собою, заснув.

* * *

Страшний грюкіт примусив мене розплющити очі. Знайомий грюкіт. Вибухи.

Я кинувся прожогом до вікна. Травневе сонце лиш сходило, і перші пучки яскравого проміння щойно кинули позолоту на стіни моєї кімнати.

По сонній вулиці попід стінами будинків перебігали по одному, по двоє озброєні люди і стріляли в напрямку до центру міста.

Ось страшний рев бурєю вірвався в розчинене вікно, і окремі голоси важко відбилися луною в ранішнім дзвінкім повітрі: „Сла - а - а - ава!“

Тупотіння сотень ніг по асфальту тротуарів: то людська юрба ордою побігла повз моє вікно.

Банда!

Миттю я опинився на вулиці. В кешені бравнінг, в руках дві бомби. Озирнувся навколо. Позаду, на перехресті вулиць, юрба, у центрі кулемет. Напевне охорона тилу. Попереду ген-ген посунуло в безладді товпище. Там стрілянина.

Пройти непомітно не можна. Одверто, це значить добровільно підставити себе під дула бандитських одрізів. На це в мене зовсім охоти не було.

Я повернувся до кімнати.

Білий шмат на руку, пляшка з водою, у руки білий рушник — і я недоторкана особа.

Я біг, розмахуючи своїм нейтральним озброєнням. Думка про Катрусю не покидала мене й на мить.

Де вона? Що з нею?

А тут, як на те, ще й зупинки в дорозі. В однім місці я сам мусив з дипломатичних міркувань зупинитися, щоб перев'язати бандита. В другім місці ледве не силою примушено мене до цього.

Нарешті її будинок. Туди. Перелякані фізіономії мешканців. Катрусі нема. Пішла з вечора. Казала, в парком, на нічну варгу.

Передо мною лінія огню. Перейти її — нема нічого простішого. На те є двори, ворота й паркани.

Перед великим будинком паркому посеред шляху стояв „Максим“ і, не вшухаючи, татакав. Піхота відходила. Очевидно, під охороною цього кулемета вона відступала.

Обставини

Я прожогом кинувся на гору. Третій поверх. В великій кімнаті серед розкиданих на підлозі паперів, серед роззявлених шахів і столів з висолопленими язиками — шухлядами — я побачив Катрусю. Вона саме говорила по телефону і, здається, дуже нервувалася. Уперто кидала те ж саме слово по декілька разів, і голос її був надтріснутий і знеможений. Можливо, від безсонної ночі.

Бідна Катруся!

Вона озирнулася. На зблідлому обличчі застигла суворість. Убийча зморшка між брівками.

Але в ту ж мить на моїх очах суворість зникла. Зморшка розтанула — натомість ямки, брівки піднялися підкіркою, губи за-смикались — і раптом сміх! Ви розумієте — сміх, ніби вона сидить в кіно-театрі і дивиться „страшну трагедію американського бойовика“!

Я остовпів. Що з нею діється? Невже події й безсонна, повна напруження ніч так вплинула на неї?

Мені здавалось, що цей сміх от-от перейде в істеричне ридання. Я підступив ближче:

— Катрусю, що з вами?

Ледве перевівши подих, вона здивовано розвела руками.

— Ви ще питаєте, що зі мною? А з вами що? Здається, ви себе чудово відчуваєте в такій озброєнні? І як ви до цього раніш не дійшли? Вам так до лиця!

Поспішаючи, я зовсім забув про свій проклятий „панцер“. Аж тепер я побачив у своїх руках рушник і порожню пляшку.

Я брязнув пляшкою об підлогу і ніяково повів плечима:

— А все ж таки я не розумію, що тут смішного!

Катруся рвучко показала рукою за вікно:

— Чому ви не там?

Я з зусиллям приховав подалі своє самолюбство і стояв перед нею, як приборканий звір.

— Я мушу бути там, де ви.

— В мене вистачить сили обійтися без лицарів з нейтральними пов'язками.

При цій репліці звір, що сидів у мені, заревів, як пристрілений. Ще одна така фраза — і я недалекий був би від того, щоб убити її. Вона це помітила.

— Ну, ну... Невже ви не бачите, що я жартую? Я ж знаю, що вам треба було перейти через лінію. Ви, слово честі, неможлива людина. І все ж таки ви мусите піти туди...

Різкий дзвінок телефона не дав їй скінчити. Кричала в трубку перелякано, рвучко.

Михайль Гаввський

Я зазирнув у вікно. Троє червоноармійців вовтузились біля кулемету. І враз хутко потягли його геть у той бік, де відступала піхота.

— Я повернувся до Катрусі збентежений, але вона не дала мені навіть сказати.

— Я знаю. Мені тільки-що передали. Його установлять трохи далі. Поки-що тут ще безпечно.

Сказала і здивовано підняла брівки, ніби вперше мене запримітила :

— А ви ще тут ?

Я вважав, що вона просто жартує. Дико було б залишати її тут саму, коли кожну хвилину можуть вірватись бандити. Ні, ні, я поклав нізащо на світі не вийти звідтіля, хіба що з нею разом. Я їй це так і сказав. Хай вона гнівається, хай... (Телефон весь час заважав нам говорити).

Але Катруся не жартувала. Вона показала на двері.

— Ідіть! А я телефона не лишу. Коли сюди вдеруться, то вже однаково. Смерть і мені... і вам... Нічого не зробіте. Не врятуєте мене... Сами загинете.

Я був у нестямі. Оці її міркування бісили мене. Я не міг її саму залишити на призволяще. Отак узяти й віддати, що є найдорожчого, до рук бандитів? Що вона каже ?

— Я не лишу вас! Розумієте ви це, чи ні? Я не маю сили лишити вас!

Я майже кричав. Тоді вона щільно підступила до мене і безстрашно кинула мені просто в лице :

— Ви боїтесь? Признавайтесь!

Це вже було понад мої сили.

— Ви ідіотка! — крикнув я і почув, ніби цегла посипалась мені на голову, а понад усе як ножем у груди :

— Боягуз!

Мої руки конвульсійно схопились за бомби. Я рвійно повернувся і кулею вилетів геть.

В цю хвилину повз будинок з страшеним гуком лавою посунули бандити. На тім місці, де хвилину перед цим стояв наш кулемет, вже лежали трупи бандитів, а живі ломались у наступ. Все це тоді смутно відбилося в моїй голові. Вибігши на вулицю, я кинув у саму гущу людську обидві бомби і почув, що кудись ніби лечу. В очах все перекрутилось, потемніло — і я впав непритомний.

Калина замовк.

Вечірню тишу краями згуки сирен і трамвайних дзвінків. Инколи ледве чутно лунали гудки паротягів і глухо котився гамір безупинного

Обставини

людського потоку. Я пильно вдивлявся в запалі очі Калини, в передчасні зморшки на гарному колись обличчі.

Смертельна нудьга затаїлась там. Застигла.

Можливо, що в тих згуках він вбачав урівноваженість сумної для нього буденщини, уперту працю над відбудуванням країни, грандіозну і водночас нудну й одноманітну, як годинник.

Може, шукав простору в цім розміренім ритмі і не знаходив його, і жалкував, що у спогад одійшли громи і блискавиці... А може пригадував минулі дні свої, дні завзяття, боротьби, несподіванок.

Я не наважувався порушити його нерадісних дум, але він стиха продовжував:

— Я в шпиталі лежав шість місяців. Щось різали, а щось зашивали; потім ускладнення; а потім ще різали і ще зашивали. Словом, шість місяців я помирав, а коли все ж таки остаточно лишився жити і виходив з лікарні, лікар дав мені... осьього листа.

Калина дістав бумажника і обережно видобув звідти потертого листа:

— Ви, звичайно, догадуєтесь, від кого цей лист. Так. Це писала Катруся. Ось його зміст.

„Любий мій! Два місяці я провела біля твого ліжка — і ні разу ти не пізнав мене. Пишу без жадної надії, що ти прочитаєш. Пишу на всякий випадок. Пишу для того, щоб ти знав, що де б я не була, я завжди буду з тобою. Наше минуле таке мені дороге, що я повсякчас носитиму спогад про нього у серці. Це найкраще, що було в моїй юності. Я знала твоє страждання, я розуміла кожен твій погляд, кожне слово твоє. Що ж до нашого останнього побачення — ну, що ж, так сталося. Коли б наша розмова напередодні скінчилася інакше, то, може б, і останнє побачення не було б фатальне для нас, а може й зовсім його не було б і все пішло б інакше. Тут уже одно за одне чіпляється, і ні я, ні ти в цьому не винні. Просто склалося так.

Прости, любий. Може, назавжди.

Твоя Катруся

P. S. Залишаю цього листа лікарю, бо знаю, що в тебе, як і в мене, тут у цім місті нема нікого близького.

К.“

Прочитавши листа, Калина повернув до мене обличчя, і його очі, повні невимовної туги, благуще зупинились на мені.

Здається, в моїх очах він шукав порятунку. Може від смерти, а може від чогось страшнішого.

Як довго може людина отак дивитися в очі?..

Михайль Гаєвський

— Що ж було далі?

— Нічого.

— Значить, ви розгубилися?

— Так.

— А потім?

— Вона потрапила в Хіну. В Шанхаї.

— Чому ж ви тут?

— Не можу.

Не сказав, а зідхнув розпачливо.

Я, не розуміючи, потис плечима, але не став допитуватись.

— Ви мали про неї звістку?

— Я мав звістку від неї, — роблячи наголос на „від“, промовив

Калина.

— Тоді, чому ж киснете? Чого вам треба?

Він байдуже:

— Нічого.

Його поведінка вже починала мене обурювати. Але раптом зринула думка: переді мною психічно ненормальна людина. Безперечно, це так.

Повільним рухом Калина передав мені папірця.

Це була телеграма. Ось її зміст:

„Нарешті їду. Чекай. Катруся.“

Шаленою радістю за товариша мені захопило груди.

Тепер мені все зрозуміло. Ця звістка так вплинула на його вимучені нерви, що паралізувала здібність виявляти радість. Занадто вона велика, могутня. Своєю несподіванкою вона здавила мозок. Людині треба отямитись, щоб зрозуміти значіння такої події.

Але очі Калини застигли холодним жахом.

— Тепер кінець.

І жаль і безнадія, були в тих словах. А в тім, як він видихнув повітря з грудей, відчувалась полегкість.

— Чому кінець?

— Друже, дай мені свою адресу.

Я дав.

Він встав на обидві ноги і тоскно заломив над головою руки. В ногах йому сухо рипнуло.

— Чув? — з смішком кинув мій приятель, — протез. А тут, — показав він на груди, — щось зовсім інше. Поважніше. Зрозумів?

У мене захололо всередині. Голову ніби здавило холодним залізом.

— Так... — прошепотів я і потис гарячу руку, що подав мені на прощання Калина.

„БЕРЕЗІЛЬ“

СТАВЛЕННЯ РЕЖИСЕРА В. ІНКІЖІНОВА. ОФОРМЛЕННЯ СЦЕНИ ХУДОЖН. В. МЕЛЛЕРА

МІКАДО

Обставини

* * *

Якось над вечір, тижнів за два після мого побачення з Калиною, до мене в кімнату хтось постукав. На мій голос відчинилися двері, і до хати поспішно ввійшла дуже вродлива молода жінка. Не вітаючись, вона підійшла щільно до мене й схопила за плече :

— Ходімте.

Я здивовано оглянув її.

Утомлені очі тужно, непокоїно благали. Рука тремтіла у мене на плечі.

Я відсахнувся. Згадав Калину, адресу.

— Катруся?

— Так. Ведіть.

Я вже хотів їй сказати правду, але по очах зрозумів, що пояснення зайві, і мовчки взяв капелюха.

Вийшли на вулицю. Її невеличка стисла постать горбилась ніби від холоду.

Квапилась.

Неприємно дихнув цвинтар тлінним запахом могил і трухлявого дерева. Жовтий лист з похилених вітів тихо спадав на свіже насипану могилу.

Я зупинився і тихо промовив :

— Тут.

Катруся на хвилю застигла.

Потім здивовано підняла брівки. Великі краплі скотились їй на обличчя.

Я одвернувся.

Чув тільки стримане глухе ридання.

Коли я підійшов до неї, вона, обнявши могилу, тихо, знеможено здрігалась.

Потім поспішно встала і ледве чутно сказала :

— Ходімте.

Х. 1927.

Харків

ТОМУ ДЕСЯТЬ РОКІВ

(Уривки спогадів старого червоноармійця)

I

Я ніколи не був військовим і раніш не розумівся на військовій справі.

Почав я свою кар'єру з того, що організував два-три десятки шибайголів і на вантажевому автомобілі гнався за румунами від Кишинева. Я думав, що коли б ми, крім кількох ескадронів завзятої кінноти, мали й піхоту, то румуни не так швидко захопили б Басарабію.

Отже, почав я з командирства над вантажевими автомобілями, з тим, щоб потім, бувши в числі інших більшовиків, змушений відійти з Басарабії на Дністер, почати організацію червоних загонів. Так само, як і невелика група моїх товаришів, я взявся до організації, мобілізації та інших речей, готуючи збірні, звідні полки, батальйони й батареї. За основу бралось майно якої-небудь царської частини, що поїхала додому, призначалося командира і берегове наддніпровське селянство повставало проти румуна-поміщика.

Це не все, що мені доводилось робити в Тирасполі — центрі тираспольського загону, або, що те ж саме, „особливої армії для боротьби з румунською олігархією“ (таку назву дав Муравйов). Мені довелося, крім того, командувати і — чим би ви думали — „китайським батальйоном“.

Я гадаю, що це був перший китайський батальйон в робітничо-селянській Червоній армії. Утворився він так... Тираспіль лежить у низині на березі Дністра. Підчас перебування в Тирасполі безперервний огонь румунських батарей, розгром штабного дому, щоденні втрати товаришів, відсутність хоч би якої ув'язки з центром поглиблювали витриманість невеликої групи товаришів, що взялися тоді організувати червоні полки.

За нашу підпору, навколо якої ми формували нові частини, був славнозвісний п'ятий кінний заамурський полк. Він цілком від старої армії лишився без єдиного офіцера - заамурця — вони всі повтікали, і потім цілком виявив себе, як чудова червона частина. Заамурці

Тому десять років

всі називали себе більшовиками і багато з них згодом і стали дійсно більшовиками.

Отже, був у нас п'ятий заамурський, під командою Кокарева, загін Котовського, теж кінний, кілька басарабських батарей і потім наші формовані перший басарабський наддністрянський полк, другий і т. д.

Настрій був войничий. Братва ненавиділа румун, бо по цей бік Дністра видно було свої рідні поля, де не так давно мужик відчув волю, поділив поміщицьку землю і де поміщик тепер, з допомогою румун, мстився за це запекло, кровожерно... Тільки заамурці були здалеку, але й вони тримались міцно й не розходились.

Людей взагалі було не багато і воювати було трудно. Мимо нас що-дня на всяких потягах, паротягах, конях казенних і селянських багатьма десятками й сотнями тисяч їхав на північ „румунський фронт“. Мужик не хотів воювати, не міг. Він стоимвся... Наші мітинги, умовляння на станціях не давали позитивних результатів, тільки одиниці з тисяч лишалися з нами.

Селянство херсонського берега також підбурити на масовий рух не щастило. Доводилось задовольнятися своїм земляками - басарабцями, що не мали домівки, ненавиділи окупантів - румун та своїх поміщиків. Тільки в середині лютого Одеса почала потроху присилати окремі загони, але своєю організованістю і дисципліною вони перевищили наші найгірші сподіванки.

У нас була військова рада, до складу якої входило по одному представникові від сотні, екскадрона, батареї й окремої частини. Ця рада вирішала справу, маючи свою президію, секретарями якої були Ваня Рожков і я. Крім цього, рада мала штаб і командувача.

Командував у нас тов. Венедиктов, що опісля загинув на Дону. Потім у нас Генкварм, Дегенарм і всякі інші арми. Зараз уже всього не пам'ятаєш точно. Першим був тов. Левензон, другим Гаркавій.

Був і свій суд, на чолі якого стояв т. Меерсон. Всі ці основні ролі були в руках завзятих хлопців - більшовиків (деякі з них вибрались у Радянську Росію).

Тяжко було командувати, одверто кажучи. Збереться чоловіка півторасти ради, всяк по-своєму — і нічого не добереш.

Я згадую, як приїхав до нас Муравйов на головнокомандувача. Всі були задоволені. Нарешті — начальство, керівництво, певні перспективи. Зібрано раду. Муравйов гарно говорив, великий був демагог, зрадником він зробився пізніш, ударив він себе кулаком у груди, та як нападеться на нас: „Моя доблесна перша армія, — каже, — мре під Рибницею, а ви, зрадники, не наступаете на

I. Якiр

Бендери "... Ніхто, треба сказати, нам і не наказував наступати. Ми й так сами двічі пробували і нам щастило з великими втратами перебиратися через річку, та не тільки перебиратися, але й гнати верстов на 30—40 регулярну румунську армію, а там не вистачало сили, ні з чим було, ну, і відступали.

Проте, промова зворушила, деякі дядьки навіть заплакали: „Як же це, перша мре, а ми от що“. Ну й пішли в третій раз. Пішли, добре бились, багато втратили і... знову відійшли. Відійшли ми, очуняти не встигли, наказ від головнокомандувача: „Негайно всією армією відходьте через Одесу на північ. Німці вам у тил зайшли“. Оце вже зовсім новина була, несподіванка. Які німці, звідки вони, чого їм тут треба? Проте почали вантажитись на потяги. Вантажитись було воно не легко. Не хочать дядьки їхати. Не бачуть вони німця, а хату, румуна видно, і не можуть зрозуміти вони одразу, як це можна кидати своє поле і кудись іти.

Майже всіх, проте, умовили. Одна батарея не поїхала. Так і лишилася з чотирма гарматами на березі Дністра продовжувати війну з румунами, відбивати свою землю. Вже як ми їх умовляли, ніщо не допомогло — не переконали. Що було далі з цією мужицькою, по-своєму міцною батареєю, коли їй у тил зайшли австро-німецькі корпуси, а з фронту насіли румуни — не знаю. Думаю — розійшлися, а, може, й битись з усіма почали.

Думка біжить, плутається. Багато забуто, якоесь боїшся забути й решти.

Так от було це в одну скрутну ніч. Я був черговий по загону, лежав на соломі в хаті і тільки й те, що підіймав мене з соломи телефон: то з однієї застави, то з другої дзвонять — хто в справі „розвідка румунська з'явилась“, хто без толку, просто так — сумно слухати вночі рідкі вибухи гарматні, торохтіння кулеметів. Замотався я до краю. Та й хто не замотався в ці тяжкі перші місяці тяжкого року!

Ранком хтось будить у сотий раз. Ніч на фронті минула спокійно. Продрав очі, переді мною у якійсь синій кохтині китаець. Промовляє одно слово — „Васіка. Я, мой Васікі“.

— Чого тобі? — питаю.

— Кітайсі надо.

— Яких тобі китайців? .. — А він все своє торочить:

— Кітайсі надо.

Так я його й не зрозумів. Не зрозумів його й наш „Дегенарм“. Слово це всі казали, але ніхто його не розумів.

Години через дві той самий китаець увійшов у штаб і на мигах запропонував нам вийти на двір. Вийшли й зрозуміли: на дворі вишикувалось чоловіка 450 китайців. На вигук „Васікі“ вони

Тому десять років

виструнчилися. Виявляється, румуни з підозри в шпигунстві розстріляли трьох китайців. Китайці в тилу фронту працювали на лісних розробках, от вони розізлились на румун і прийшли до нас.

Голі вони були, голодні. Страшно було на них дивитися.

Людей у нас було мало, зброї не вивезеш — багато, все одно кидати доведеться. Ну й вирішили ми — чим не салдати. Майбутнє довело, що гарні вони салдати були... Обули, одягли, озброїли. Дивишся — не батальйон, а цяпочка. От мене й призначили ними командувати. І послали нас на оборону старої тираспольської фортеці.

Помічниками в мене були — перший знайомий „Васіка“ і один китаець Сен - Фуян, що звав себе капітаном китайської служби. Він власне й командував, а я так — найвище керівництво провадив. Спочатку вони мене не розуміли, я їх теж не розумів, і домовитись було трудно. Почнеш „Васіці“ - товмачеві розповідати — він був товмачем, бо краще за інших говорив... на мигах, і справжня кумедія виходила.

Як годиться взагалі розумним воякам, ми, одержавши наказ зайняти фортецю, рушили туди колоною, спереду якої на коняці з великого пса завбільшки (заамурські — злі коні, розумні, але злі) я, Сен - Фуян і „Васіка“. Дорога в фортецю місцями ішла чистим полем і тут румуни ретельно нас обстрілювали. Лунала гарматна команда і народ було непогано, по-своєму, примінявся до місцевости.

Отже, перша „розумна справа“, зроблена батальйоном під моїм керівництвом з допомогою китайського „капітана“, був рух колоною під огнем по нічим не захищеній місцевості. Друга — ми розквартирували свій штаб в піроксиліновому погребі з багатоаршинними стінами і пізніш мусили відтіть вибратись, бо жоден телефоніст не хотів туди провести проводів. Що - правда, треба тут зауважити, що всі будівлі було спалено. Оселились ми в фортеці, почали привикати. Незручне було наше місце — ми внизу, румуни вище. От нас і видно. Як тільки кого помітять, одного чи групу, зараз же і стріляють. Наші стійки стояли понад берегом, перевіряв я їх досить часто... Поїдеш як - небудь без „Васіки“, залишиш коня якому - небудь „ході“ на заставі, сам підеш. І тоді й лиха не оберешся. Всюди тебе не пускають: спочатку націлить на тебе гвинтівку, репетує „Не хаді“. Потім пізнає — посміхається на весь рот: „Капітана, хаді“ — і всякі там чемності. Обдивишся все ще, заморишся, вертаєшся до коня, знов „не хаді“, знову націлена гвинтівка. Тільки й дивись — бабахне. Ти „капітана“, а він тебе... не пізнає. Дуже важко було по - первах. Потім уже почали пізнавати, кожен знав, і не хвастаючись скажу — любили мене... А клопоту було багато.

І. Якір

Простояли ми до самісінького наказу муравйовського, а там і ар'єргарди відступили. Штаб, артилерію і ще, не пам'ятаю щось, в ешелонах пустили, а нас походом. Ми й прикривали.

Гарно, гарантовано прикривали. Китаєць — він стійкий, не боїться нічого. Смерти не боїться. Брат рідний загине в бою, він і оком не змигне: підійде, очі йому закрие та й годі; знову біля нього сяде, в кашкеті набої, а він спокійнісінько стріляє. Коли він розуміє, що перед ним ворог (а наш тираспольський китаєць розумів це — багато над ним румуни знущались, били), то погано тому ворогові. Китаєць, буде битись до останнього.

Я не пам'ятаю, як звати невеличку станцію, не доходячи до *Одеса*, де ми зіткнулись з німцями. Німців було багато і вони перемогли нас, але ми бились добре, втратили багато і на потрібний час затримали ворога. Ми вже відійшли й підраховували поранених, втрати вбитими і кулеметами. Убитих було багато і кулемета одного не вистачало, всі знали, що, раз не вистачає, значить не інакше, як кулеметників побито. Через дванадцять верстов на відпочинку вночі до нас повернувся кулемет з трьома чоловіками. Начальника кулемета було тяжко поранено, два інші притягли і його, й кулемет не кинули.

В той час це була надзвичайна річ. Тут поруч цілі склади залишають старі царські полки, кулемет иноді за п'ять карбованців можна було купити, а то й дешевше, гармату можна було сторгувати за такі ж гроші. А вони товариша пораненого і зброї своєї не кинули.

Після цього бою батальйон ще міцніший став. Рідні вони нам стали, близькі.

Тільки раз незгода була. Одержували вони платні по 50 карбованців і до цього дуже поважно ставились. Життя легко віддавали, а плати вчасно і годуй гарно. Так от у бою ми мабуть чоловіка вісімдесят втратили. Приходять до мене їхні уповноважені і кажуть, що їх наймалось 530 чоловіка і, значить, за всіх я й мушу платити. А которих немає, то рештки грошей, що їм припадали, вони між усіма поділять.

Довго я з ними морочився, переконував, що негарно так, не по-нашому. Проте, вони своє одержали. Другий доказ навели. Нам, кажуть, у Китай родинам убитих посилати треба.

Довелося перші місяці платити, відучили тільки потім.

Багато гарного було у нас з ними за цей довгий тяжкий похід через усю Україну, весь Дін, у Воронізьку губерню. Більшість їх загинула, але про це далі.

Тому десять років

Я нічого майже не сказав про основу загону. Про тих, завдяки яким і удалось зладнати досить міцний кулак, тисяч на п'ятнадцять уже тоді, в січні 1918 року, і не тільки зладнати, але в значній своїй частині і зберегти протягом всієї громадянської війни.

Про заамурців. На румунському фронті було кілька кінних заамурських полків. Мені довелося близько знати п'ятий і шостий кінні полки, з них п'ятий — наша міцна основа.

Ще в Басарабії п'ятий був єдиною міцною підпорою більшовиків. Всі офіцери з нього потайки повтікали, але від цього полк не тільки не знеладився, але зміцнів. На сотнях у нього стояли старі унтера, полком командували теж вони. Всі вони були наші, мужицькі, командири, згодом з них стали чудові комунари і багато, мабуть майже всі, загинули в боях за робітничо-селянську справу. З 30—40 командирів живих я знаю тільки двох: Кокарева, та й той дірявий, дві кулі пройшли через легені коло серця, скалічили людину, кашляє, все хоріє, груди йому болять, та Медведева — кулеметника, начальника команди, потім командира полка, бригади. Цей теж покалічений, рука перебита. Але цей і зараз в армії.

А політичні організатори цього славетного полку всі загинули. Загинув комісар Ваня Рожков, завзятий більшовик. Загинув уже під кінець громадянської війни під Мелітополем — ногу гарматнем одбило. Лікаря не трапилось поблизу, ну й загинув, а війна ж через два тижні і скінчилась. Тут він уже командував дивізією другою Бліновською, а до того все політробітником, комісаром був.

Мілешін — секретар нашого колективу більшовицького, розумніший за всіх нас був і більшовик старіший, дуже ми його любили, слухали. Цей від Краснова загинув. Зарубали козаки.

Гуровий — помічник командира, Гожий... а не порахуєш добре бойових товаришів, що один за одним переходили з чоти на ескадрон, з ескадрона на вищу посаду командира полка і потім, або до цього, чесно б'ючись за революцію, гинули.

Ще один епізод, що яскраво змальовує стан частини нашого загону.

Поряд з иноді дуже великою боездатністю — свавілля та анархія опанували за перші місяці життя наших частин. Грунт для провокації був що-найкращий.

Після бою, про який я писав, з великим міцним загonom я прибув у штаб загону, лишивши свій батальйон за кілька верстов у селі на відпочинок. Розповів, як було діло. Заліз у вагон і не помітив, як заснув.

Разбудив мене якийсь гомін, невиразний шум. Пізніш я не раз чув цей гомін незадоволеної спровокованої юрби... Річ була дуже

І. Якiр

звичайна — басарабці наддністрянські не розуміли, куди вони йдуть, не зрозуміли, чого вони припиняють боротьбу за свої села.

Прокинувся я, вийшов на путі й побачив велику злісну юрбу наддністрянців, що її під'юджував з трибуни провокатор Чернов.

— Куди ж це, товариші, ми йдемо і як це нас легко обдурили і повели з берегів наших? Хто це, товариші, і за скільки вони нас продали? Звісно, хто... Нас продав штаб, і треба нам іти спитати, за скільки продав, спитати нашими багнетами.

Тоді я ще не розумів, як треба в таких випадках робити, бачив небезпеку, бачив провокацію, був молодий і гарячий, продрався до трибуни, скочив на неї і, як тільки він закінчив, почав своє.

Казав, що правильно — продають нас, але продає не штаб, що веде нас від небезпеки, що веде на організацію червоних полків, на те, щоб потім бити ворогів наших, а продають Чернови. Служать Чернови ці, свідомо чи несвідомо, поміщиківі, румунові й німцеві, розбивають єдність і нашу силу. Казав переконливо й запально.

Вплинуло... Тільки що все гаркотіло: „Правильно, підемо з багнетами, спитаємо“, похваляли Чернова, а тут уже пристають на мої слова. Заспокоїлись і розійшлись.

Проте, це тільки початок. Все ніби заспокоїлось. Визвав мене хтось з Одеси до телеграфу. Балачка була ділова. Телеграф далеко від вагонів, з верстуву. Не встиг я балачку закінчити, як розчинились двері, з'явився Чернов, а за ним чота чоловіка з тридцять. Він тільки рукою тицьнув — „ось він, взяти його, шпига“.

Запам'ятав він свою образу. Не міг словом перемогти — вирішив инакше.

Я й слова не встиг вимовити — схопили й на двір. В той час люди були як звіри. Попадись їм людина, тицьне на неї хто-небудь, а особливо свій командир — уб'ють, замучать.

Ведуть мене путями. На смерть б'ють. Не тільки ті, що ведуть, а й ті, що сотнями тиняються по путях.

Оце, підійде, заміряться справа, та як двине — хилишся на бік, падаєш, другий зліва. Так і хияєшся то на один, то на другий бік, а вартові прикладами підганяють. Похилишся від удару, він як суне прикладом нижче лопатки — все в тобі лускає, а йдеш. Били хто руками, хто прикладом, вели розстрілювати, і всі задоволені були.

— От коли він попався, голубчик, шпиг!

Був у нас такий робітник — більшовик Годунов, Ісакій звали його. Розстріляли його німці в Катеринославі. Він як побачив, що ведуть мене, кинувся всередину, кричить, волосся на собі рве: „Товариші, кого ж ви — свого та ще такого!“

Тому десять років

Не впливає: поблагословили його прикладом — він і з дороги беркицнувся. Ззаду тільки галасує.

Ще мене рятувати кинувся їхній один командир, іншого тільки батальйону, Шмідт — гарний був більшовик, любили його вони дуже але й тут нічого не допомогло. Не так - то просто чоловіка відняти в юрби, коли вона його вбити хоче. Особливо в лютому 1918 року.

А проте відняли. І досить просто. Вели мене біля вагонів. Стояв там наш Генкварм Левензон і рядом з ним командир полку Харченко. Гарні хлопці. Удали, що не пізнають мене, навмисне.

— Кого це ви, товариші?

— Шпиґа!

— Куди?

— Розстрілювати.

— Як же це так розстрілювати без допросу? Його допитати добре треба.

— Правильно, правильно! — гуде моя варта.

Я не все розумів. Завели в вагон і почали допитувати. Тільки потім зрозумів, як рятували. Вийшов командир і сказав, що справа поважна, так за хвилину кінчати не можна, від нього, від шпиґа, про все довідатись треба. І розійшлись.

Тут тільки вони кинули комедію допита і — до Чернова.

— Ти ж чого це, падлюко?

А він боягуз був — коли за ним батальйон, та під'юдити його зуміє — герой, а сам боязкий був, зрадник... Так воно й обійшлося. Охрип я од бійки, довго груди боліли, днів два, мабуть, лежав.

Важко й неправильно на деяких вплинув цей випадок. Не більшовики вони були справжні. „Як же це так, кажуть, за „них“ мучишся і від них же бійку, смерть приймаєш“. Неправильні ці слова були. Я, хоч і битий, розумів тоді, що цей шлях не гладенька стежечка, нам ще трапиться чимало небезпек і перешкод, які треба перемогти. Через це ми йдемо до Червоної Армії. Так воно було скрізь, так воно було і з нашими наддністрянями.

Підійшли до Одеси. Наказ був у нас головнокомандуючого Муравйова. Такий наказ приблизно, точно не пам'ятаю:

„В тил нам вийшли німці без попередження. В Києві бої з українською Радою. Зв'язок з центром революції, Пітером, втрачено. Наказую доблесній особливій армії вантажитись в ешелони і рушити на Одесу, Заставу, Вознесенськ і далі на північ. Всю артилерію мати навантаженою на платформи і придатною до бою. Проходячи повз Одесу, з усіх гармат відкрити огонь по буржуазній, капіталістичній і аристократичній частині міста, зруйнувати її і підтримати

І. Якір

в цій справі нашу доблесну героїчну флоту. Непошкодженим лишити тільки чудовий палац пролетарського міського театру. Я такої - то години такого - то дня виїду з Одеси в Миколаїв“.

Це, звичайно, приблизно, але зміст витримано цілком.

У нас голова на плечах була. І ми чудесно розуміли, що поряд з буржуем у підвалах і на горищах живуть робітники - бідняки. Зрозуміло, ще не тільки стріляти ми не збиралися, але вирішили хоч би якою ціною, перешкодити цій лихій справі.

До Одеси в цей час підходили походом замурці. Ми послали до Муравйова делегацію. Довго вона з ним сперечалась, вимагала скасування наказу, особливо флоті. Ми, власне, й так не виконали б його. Сперечались, показуючи в вікна на путі, де юрбами навмисно ходили замурці, і свого добились.

Скасував він наказ. А делегатів наших вивіз... Без дзвінка, без свистка тихо знявся потяг і пішов на Миколаєв і в потязі делегати.

Розстріляв би, я думаю, цих сміливих делегатів, свідомих солдатів революції, якби вони йому не довели, що не вернуться вони — значить, загине армія. Не передасть їй ніхто наказу рухатись далі — і німці настигнуть. Спинили на полустанку кур'єрський салонний потяг, випустили їх, і вони кіньми, дрезиною дістались до нас.

Так ніхто, мабуть, і не знає, як ми врятували місто Одесу від марної руйни, від марних втрат.

Далі пішли ми на Березівку, Колосівку — Вознесенськ.

На станціях вантажили гарматні, цукор, хліб і відсилали в далекий центр. Тоді вже розуміли, що голодати там будуть, що гарматні всі при фронтах загинуть. Уперто вантажили, як тільки тиха хвилина випаде — вантажили й відсилали, спеціальних комендантів і завідувачів навантаженням завели. Багато вивезли.

Траплялись нам загони різні. Дикі загони. Був такий загін Марусі. Грабували, гвалтували... Боролися ми з ними. Лад їм давали.

Підійшли ми до Березівки, а німці нам навперейми йдуть. Ми з півдня на північно-схід, а вони з заходу на схід.

Так прийшли ми в Березівку, а в Колосівці верстов за десять німці і багато їх. Спокійнісінько розташувались і не знають, що ми тут під боком. Вирішили ешелони просувати, а самі вдарити по них вночі. Зібрали все, що біля штабу було, і моїх китайців, і вирішили вночі напасти.

Рушили, хоч до них верстов десять треба було вночі пройти невідомою місцевістю.

Згадую я тієї ночі дівчину одну, років шістнадцять їй було. В штанях вона ходила, з карабіном. Смерти шукала. Багато їх тоді без мети, без змісту в житті блукало. У Керенського в жіночому

Тому десять років

батальйони була. В батальйони ті жінки більше з нічев'я пішли, а були й такі, що запальній, „патріотичній“ промові піддались. На захист „батьківщини, революції й Керенського“ пішли. Гарні були, але темні, несвідомі. От така саме була й Шура.

Лихо їй трапилося. Ще в Тирасполі чергувала вона в кріпості на телефонній польовій станції. Вночі з Одеси загін на підмогу до нас прийшов. Кепський загін. Самісінькі бандити були.

Польова станція у прикритті на віддалі стояла, щоб гарматнем не влучило. Удвох вони, дві дівчини, дежурили на станції. А ніч була темна, тільки то тут, то там гарматень вибухне, то тут, то там поодинокі постріли або клекіт кулеметний. Звичній людині в таку ніч моторошно стає. А вони нічого, чесно свої обов'язки виконували.

Раптом в двері грюкає. Прийшло троє з Одеського загону. Одягнені гарно, стрічками кулеметними пообчіплювались, по два револювери, бомби.

Не хотіли відчиняти. Криком і грюкотом ті взяли. Відчинили.

Ввійшли, зачинили двері на замок і до наших: „Роздягайсь! Лягай!“

Дівчата в сльози, благали, просили, руки цілували. А ті як звірі — жінку побачили, їх не вблагаєш.

Підморгнула Шура своїй подрузі, розстрібати комір почала, прихилилась до ліжка, ніби ковдру закотити, карабін вхопила і ну стріляти!

Гуркіт, диму повно. Дівчата в вікно.

Та не допомогло їй це. Нагнали, голову розбили, притягли назад і люто познущались. Довго гвалтували й топтали дівоче тіло.

Непритомних їх обох у лікарню потім привезли, понівечених, скалічених.

Як опритомніла Шура вперше, так і почала смерти шукати, смерть собі заподіяти хотіла; двічі допомогала їй „сестра“. Врятовували. Довелося мені потім розмовляти з нею. Заспокоював. Доводив, що саме зараз і жити — за робітничу справу боротися... Важко їй було вмовити. Хоч і не стала вона отрути чи кулі своєї шукати, але в бою стала отчайдушна, дика — смерті все шукала...

Знову я збився. Так от — ішли ми темної ночі від Березівки на Колосівку. Ледве чутно лунають кроки. І тихо торохтять кулеметні возики. Кулемети везли просто руками. Довго йшли, дух притаївши, щоб несподівано наскочити.

Розвідка повідомила, що спереду горять огні і стоять ешелони. Німці вже раніш вважали, що воювати ні з ким. Навіть охорони поважної не було.

I. Якiр

В розвідку ходив і я. Так же по дорозі праворуч від мене за двадцять-тридцять кроків ішла Шура. Коли з пiтьми її невеличка постать з'явилась на шпилі і маячила з карабіном у руках — спокійніш якось ставало. Коли ми підійшли близько, побачили огні і німців, що міцно спали, зморені великими переходами. Поставили кулемети.

Раптом наказ з тилу. Безгучно відступати. Шкода було до краю. Адже тут рядом ворог. Ворог, що топче українські поля, сажая на старе місце поміщика.

Проте, вишикувались швиденько, тільки зубами заскреготіли і швидко, іноді бігом, відступили на Березівку.

Вже світало, знову стало видно не тільки постаті, але й обличчя дорогих товаришів, стомлені безсонням та нічним переходом.

Ледве встигли прийти на спустошену станцію і сісти в останній ешелон вже під вогнем німців, що рушили нам услід.

Пам'ятаю я ще зустріч з панцерним потягом.

Всі люди на потязі носили матроські кашкети з георгієвськими стрічками, ледащий був потяг. З чийось наказів він рвав путі і мости перед німцями.

І все так виходило, що, тільки наші ешелони з станції путівку беруть, він через станцію по шляху нашого руху дорогу розірве, а ми мусили лагодити, від німців відбиватись і шукаючи мостів, повільно рухатись.

Розлютувались ми на нього. Не один ешелон через цю „роботу“ кинути довелось.

Зустрілись з ним на станції і ледве між своїми бою не вийшло. І не через те, що він дорогу нам, не знаючи про нас, руйнував, а через те, що несвідомий він був, більшовицький, а на нашого товариша, довідавшись, що він єврей, напався.

— Ага,— каже,— жиди ви, і штаб у вас жидівський! Розжену я вас зараз вщент і діла з вами не хочу мати!

У нас в штабі було кілька товаришів євреїв і жодної різниці між ними не було, а тут воно ось як... Добре що схаменулись, не почали через дурня затримуватись і з своїми битись.

Одне слово, невіглас був їхній командир, зовсім не більшовик.

Потім ще рухались, ще билась, ще з рідними своїми загонами стрічались.

Зустрілись раз з полком, Ставропольський, здається, був. Вночі замурці бій почули і в бій пішли. Було це в районі станції Долинської. Бій іде, з гвинтівок стріляють, а хто з ким б'ється, розібрати не можна. На ранок тільки довідались — полк цілий

Тому десять років

з фронту додому йшов. В порядку йшов, прапор бойовий несли. Командир - полковник вів, гарний командир. Люди пішки — він теж пішки. Додому йшли. Дійдемо, сподівались, до першого міста руського „з порядком“. Чудаки! Порядку тоді ніде ж не було. „Там чин чином розформуємося, прапор, ящик здамо — й додому“. Ну, а по дорозі частенько доводилося стикатися то з німцями, то з бандитами.

Німців на цей раз загін був невеличкий і тільки нахабством брав. Знав, що ніде в нас міцних полків не було. Полк проте добре бився, і сам, мабуть, одбився б. Ну, а з допомогою заамурців і поготів.

Побили німців разом, потім познайомились, до нас пристали і вже з нами до кінця.

Так ми до Катеринослава дійшли.

Китайців де - далі меншало... Багато втрачали, але по дорозі нових вербували. Приводили знову голих, роздягнених.

Тут уже десь до нас прибудився один зовсім письменний китаець, в цивільному ходив, з великим револьвером поверх піджака. Жульман був. Ше - Чан - Хо, звали його. Ніби представником себе він усіх китайців призначив.

Йому гроші давали — він поїде і з якого - небудь заводу, лісо-розробок або шахти приведе чоловіка двісті китайців. Обдурював він їх, всі гроші брав собі, не платив їм нічого.

Коли довідались ми — вигнали к бісу.

Проте, він і потім біля різних штабів крутився. У Антонова був, і все торгував китайцями, що йому на слово вірили, а він їх дурив.

Всякі тоді жульмани були. Був і такий от китаець.

Зима була люта, коли ми підійшли до Катеринославу. Заамурців прямо таки заносило на їхніх кониках снігом.

Прийшли до Катеринославу, а там вже війна — воюють більшовики з анархістами. Стрілянина в місті по всіх улицах. Половину будинків подірвано. А тут ще де повстання, де просто бійка, а німці не відстають і наседають.

Одверто скажу, не розуміли ми всіх цих обставин, не усвідомлювали: чи є війна з німцями, чи немає. Коли є, так чого ми самі б'ємося, а армії, фронту справжнього немає. Сами мало розумілись на справі і скаржились на центр. Не допомагає нам підкріпленням штаб, все нам самим уздовж залізниці доводиться битись. Коли й пришлють який - небудь загін з губерніяльного чи повітового міста — довго не повоює: або поб'ють його — воювати не вміє, або сам поїде.

І. Якір

От ми й вирішили делегацію до Антонова, главковерха тодішнього, в Харків послати.

Послали. Делегація наша вимагала відповіді — воюємо чи ні, коли воюємо, так де армія, а найголовніше, що всі з сили відбились, особливо замурці, ставропольці та інші, що залишилися від царських полків воювати і що потрібен нам відпочинок — резерв.

Антонов з'ясував, що тепер немає і не може бути ніякого відпочинку, що воювати треба. Але потім зважив, мабуть, що пропаде гарна міцна частина і наказав їти відпочивати в Маріупіль. Поїхали наші. Декому з нас наказано було залишитись і з різних загонів зробити армію, номер їй дали, здається 3-й. Ну й лишилися. Багато там загонів було до першого бою. Був такий загін, четвертим маріупольським звався. Озброєний до зубів був. Зброю всю покидав і відступив. Тільки його й бачили.

Катеринослав німці взяли, а ми мости обороняли, від нашого загону похідний такий потяг панцерний захищали, гармата одна, кулеметів два. Розбестився він зовсім, баба в нього за орудійного начальника стала. Стріляв, проте, гарно. Тут у мене уриваються спомини, так само, як і пам'ять тоді урвалася — приглушив мене на мосту важкий гарматень.

В санітарний потяг здали. Гарно в потязі було, порядок, лікар гарний Ареф'єв і сестер дві. От вони й відходили, а то обов'язково вмер би.

Тиждень я лежав у потязі. Спочатку нічого не розумів, потім розуміти став. Коли ж цей потяг і загін наш переходили через Луганськ, прийшли там до мене товариші-китайці з батальйону. Охали вони, а лікар їм, як я потім довідався, сказав, що справа моя безнадійна. Вони попрощались зі мною, вважали, що умру — чоботи, речі забрали мої.

Потяг далі рушив, і де він тільки не був. Був він і в Рузаївці, і в Пензі і в багатьох інших пунктах, але ніде з нього поранених і хорих не брали. Повно, кажуть, та й годі. Так він блукав по путях, скидаючи то тут, то там померлих, поки не повернули його на Москву до станції Арапово, годин п'ятнадцять їзди до Москви, — допустили, а там стій — ні вперед, ні назад. Так ми й простояли тижнів два, а то й більш.

Тільки по весні почав я поправлятися. В потязі тому, мабуть, і вмер би, якби не сестричка, забув уже ім'я її, вподобала вона мене, жалко стало — вона й доглянула. На Рузаївці вперше вийшов я на сонечко погрітись. На станції стояли ешелони, гілками й кольоровими паперцями оздоблені. Ешелони чехо-словаків. Задержувато, нахабно вони поводились. Паротяги забирали на станції, порядку-

Тому десять років

вали, свою адміністрацію встановлювали. Майна в них, зброї, було багато-багато ешелонів. Там же вони потім і виступили проти нас. Добре, що наш потяг пішов не на схід, а з Москву.

На станції Арапово нас надовго затримали. Багато там з потяга мертвими товаришів винесли, а в іншому місці вони може б і одужали. Такий час був тяжкий. Порядку ще не було.

Там же на Арапово я поправився так, що хоч і з трудом, а самотужки в Москву вирішив дістатись.

Проводила мене команда, сестру в поміч до Москви дали, я й поїхав. В Москві, кажуть, наші українські ешелони стоять. Пішов шукати. Вагончик у нас у штабі був. „А“ на ньому значилось і без номера. Ще посередині дошка срібна, що тоді-то такий-то великий князь ним користувався. На нього випадково натрапив я на путях. Провідник знайомий страшну історію розповів. Розбили, каже, загін наш до останньої людини, рештки невеликі прийшли в Калач. Воронізьким їдь, каже, там докладніше узнаєш. Насилу я у вагон уліз і поїхав в Калач шукати. Сміялися з мене інваліди. „Куди це ти, каліч, при повній зброї зібрався?“

Довго їхав, кілька день, дістався до станції Талової, там свого коменданта зустрів, в Калач він мене спрямував. Найшов я там наших, та не всіх — багато загинуло — козаки повбивали. І китайців моїх майже всіх. Козак китайця як впіймає за часів громадянської війни, обов'язково уб'є та ще й познущується над ним. В Калачі я про все довідався докладніше. В Луганськ наших з Маріуполя перекинули. Постояли вони там, а німець уже тут. Багато в Луганську загонів було і пішли вони двома шляхами: одні на Царицин — Ворошилов повів їх, а наші на північ в Радянську Росію через Дін. Пройшли через Луганськ, на Луганську, на Мілерово, а там прямою дорожкою по степах донських, через козацькі станиці на Калач-Богучар.

Тут з ними і лихо трапилось. Йшли трьома колонами. Середню Борисевич вів, полковник, що раніш ставропільцями командував. Тут же й китайці мої. Праворуч замурці йшли, верстов за п'ятнадцять, а ліворуч ще колона — басарабці та інші. Вантаж залізницею везено, ззаду німці натискували. Люди поморились, воювати не хотіли, не могли. Укладено було з німцями мир.

Під тисненням німецького кулака з Пітера було розіслано телеграми в усі пограничні з Україною пункти про те, щоб роззброювати озброєні українські загони, що переходять через російський кордон. Цей наказ і загубив нас. Скористались з нього козаки,

І. Якір

по-зрадницькому скористались, і запропонували нашій середній колоні роззброїтись; дисциплінована людина був Борисевич. Ну й наказав зброю здати, а далі рухатись так... Тільки почали наші здавати зброю, вискочило з села два ескадрони й почали обеззброїтих рубати, решту в полон брати. Китайців — тих не милували. Нехристі, кажуть, вони, шпиги німецькі. Їх майже всіх порубали. Борисевич кинувся було рятувати: як же це так, чесно умовились, ми наказ виконали, а ви... Не дали й балакати. Тут же й його, чесного салдата, що на той час цілком зрозумів боротьбу за ради, порубали.

Так по-зрадницькому вчинили козаки з загоном, що довго борючись за робітничу справу. Інші колони не піддались, зброї не здали і після бою пройшли на Богучар, минувши Дін.

Цим не все скінчилось. Прислали козаки своїх людей в Богучар, просять начальство виїхати до них, полагодити ніби якісь непорозуміння з салдатами. А відомостей про загибель колон наші не мали. Думали, суперечка про постачання харчів — поїхали. Поїхав командувач Венедиктов, голова суду Меерсон і ще хтось. Приїхали. Їх зараз же заарештували і в Новочеркаськ, а там повісили по військово-польовому суду, як злосливих більшовиків. От як удруге „підкували“ наших козаки станиць Вішанської та Мігуленської.

Розбитий, з такими втратами, під кінець руху без командирів і багатьох товаришів, прийшов загін в Богучар-Калач і там спинився спочивати, а звідти пішов на Вороніж через Лиски. В Лисках теж був такий випадок. Стояла там на вузловій станції ліквідаційна комісія — ліквідувала рештки українських армій. Ну, і нас ліквідувати хотіла. Ми як тільки вийшли, зараз же все, що здатне було до бою, на кордонах поставили. Заамурський п'ятий полк — на Євстратівку. Панцерних потягів у нас три було, тих теж на Валуйки-Олексівку та Євстратівку, а розбиті і тили пішли на Вороніж.

Ліквідаційна комісія не пускає. Здавайте — гроші, зброю, майно. Гроші, звітність — це ми охоче давали, а от зброю ніяк не хотіли здати. Ніяк вблагати, умовити не могли — здавай та й годі. Наказ такий. І зрозуміти трудно до цього часу — чого це було і чого не хотіли нас пустити в Вороніж і покласти в основу яке-небудь формування.

Допоміг випадок: тут же на станції хотіла комісія роззброїти один загін Сіверса, звався він загарінським і командував ним Загарін.

Комісія мала невеличку команду, а в Загаріна 1000 бойців. Так він сам комісію обеззброїв, заарештував і тримав, поки вона

Тому десять років

не дозволила йому вирушити, а ми потайки разом з ним вирушили на Вороніж.

Прибули на станцію — штабний ешелон і при ньому півсотні китайців — вони все в ешелоні йшли, через те й лишилися цілі. Пара ешелонів з рештками басарабців та два бронепотяги, що прийшли на ремонт.

Ввечері в штаб наш приходять товариші з місцевої ради довідатись, що за народ: бандити чи свої. Очевидьки, зробили гарне враження. Вони нам і розповіли, що в городі готується повстання проти рад, що повстанням керує Курземський латиський полк, певніше, його офіцери, що в казармах провадиться шалену агітацію проти більшовиків, проти ради.

Спитали, як ми — чи покладаємось на своїх і чи підтримаємо воронізьку раду. Ми, звичайно, обіцяли зробити все, що могли. Підготували свої „рештки“, вивантажили і панцерні машини, спрямували гармати панцерних потягів на загородній район, на казарми курземців. Підготували все й поїхали в їхній штаб.

Там нікого не було, всі були в казармах. Виступ було призначено на 12 годин ночі. Поїхали в казарми. Навколо казарм сновигають люди з гвинтівками — видно було, що до чогось готуються.

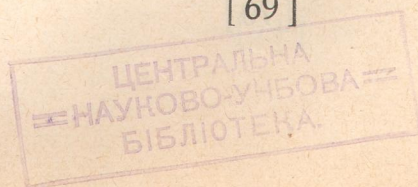
Наш начальник штаба з командиром одного панцерного потяга приїхали на тачанці, ми чоловіка четверо — верхи. Нас чотирьох внизу залишили, сами пішли в помешкання, де відбувались збори представників залоги, запрошених провокаторами, що вирішили, коли і в який час виступити.

Тачанка наша була чудовий старий екіпаж із великими ліхтарями спереду. І ця невеличка обставина мала велике значіння, бо на ті часи для салдатів іншої частини це теж було приводом до довгих і злостивих балачок.

Ми під'їхали до штабу Курземського полку, приблизно опів на 12, цеб-то за півгодини до передбачуваного повстання. Не заставши там нікого, рушили до казарм. Не встиг екіпаж і за ним кінні рушити, як зверху було кинута бомба, що не пошкодила нікому, але набила багато синяків одному з товаришів: його кінь плігнув, попруга лопнула і він трохи побився.

Затримуватись коло штабу, з'ясовувати, хто „пожартував“, не було часу, бо можна було упустити головне. Воронізькі товариші підганяли нас.

Вже за пару кварталів до казарм почали зустрічатись то поодинокі, то групами озброєні. Вони тільки ждали гасла. Казармовий двір був повен найрізноманітніших людей — тут були й салдати й

I. Якiр

просто підозрілі людиці, що під'юджували на ганебну справу. Ми лишились внизу, начальник штаба з командиром панцерного потягу пішли нагору.

Добре працювали зрадники — виявилось, що крім нас і без відома в залі між іншими делегатами було й по три представники від наших частин: від панцерних потягів, автопанцерного загону, заамурців і навіть від рештки китайців. Велике казармове приміщення сповнялося гомоном. Обговорювали, як зробити виступ і розгромити партійні організації, Чеку й Раду. Як завжди буває в таких випадках, намічалось — й єврейський погром...

Нашого візника оточило чоловіка за двадцять, питаючи, кого привіз; до нас, одягнених заамурцями, теж чіплялись, глузуючи, лаючись: „туди вашу мати, бачите, старий режим у вас, ач який фаєтон!“ Кучер, старий басарабець, земляк, загнув їм такого, що вони зараз же одчепились, зрозумівши, що тут народ по-їхньому балакати не буде.

Ще дрібниця надзвичайно характерна: один з нас, 4-х кінних, був старий член більшовицької партії, всі ми були в теплих шинелях з карабінами за плечима; при шаблях, із заломленими папахами, на невеличких заамурських кониках, ми скидалися на справжніх сибірських козаків, що зробили великі й тяжкі переходи.

Біля казарм маячило кілька верхівнів у цивільному вбранні, двоє з них було в студентських кашкетах. Це були люди з якоїсь місцевої охорони чи самозахисту. Один з них, обережненько такечки підїхавши, почав розпитувати Федоренка, хто ми й чого приїхали. Тов. Федоренко навмисне голосно, щоб чули курземці, відповів, що ми заамурці, що прибули після боїв, після тяжких поразок і чудових надзвичайних перемог.

— Знаєте, що сьогодні курземці хотять бити раду, більшовиків та жидів, — спитав той, — і як ви про це думаєте?..

Федоренко заломив набакир папаху, й ще дужче гукнув: — Ми воювали, вмирали, за кожен аршин радянської землі з німцями бились, а вони, так - перетак їх, формувались, формувались, ряжки в тилу понаїдали, а тепер проти наших робітничих та салдатських рад виступають. Нас, мовляв, тисячі. Наші полки тутечки недалечко. Хай насміють тільки — ми усіх їх порубаємо“...

Це, треба сказати, хоч і простий на вигляд салдат промовив, а може саме через те, що саме простий чоловік сказав, вплинуло на всіх, і вони пішли потихеньку толкувати, що ми, чого доброго, можемо їм перешкодити.

В цей час у залі відбувалась така сцена: на місці голови зборів молодий офіцер у салдатській шинелі з гвинтівкою, поставленою

Тому десять років

біля столу, волосся розкуйовджене, весь вигляд і мова такі простацькі, під „народ“ підробляється, сукин син, під юрбу, під них підробляється, їх на провокацію й зраду своєї влади підводить... Кілька разів намагався представник ради, губерський комісар, виступити, оханути, від злочину утримати—слова вимовити не давали, почнуть голасувати—і доводиться змовкати. Попросив слова наш начальник штабу, так голова не дав—злякався, щоб не взяв він гори.

Проте дати довелось. Наші представники вимагали. Встали всі вони, чоловіка 40, і заявили:

„Ми,—кажуть,—стільки-то потягів, панцерних сагонів, батарей сотень і ескадронів, входили в особливу армію Румунського фронту і вимагаємо, щоб нашому начальникові дали слово“. Прибрехали дуже і ескадронів та сотень додали скільки треба було для настрашки...

Дали слово нашому Він і почав говорити:

— Особлива армія,—каже,—пішки з берегів Дунаю прийшла, з румунами, німцями, бандитами, козаками і з ким тільки не билась. Билась, дороги трупами своїх товаришів-салдатів вкривала. Бились ми, радянську землю й радянську владу боронили. Прийшли на решті вимучені виснажені в радянську Україну, і що ж ми тут бачимо? Бачимо вас, тиловиків одгодованих, що на провокацію піддались, стали над проваллям.

Тут один наш кіннотник увійшов і навмисне, щоб побачили вони, розбецнені, яка дисципліна в нас, юрбу розштовхав, підійшов, острогами брязнув та як ревне: „А нам, товаришу начальник, як накажету — ждати?“

Начальник штабу гарний був, зрозумів, чого той хоче, зрозумів як це на інших вплинути мусить, і сердито до нього: „Адже внизу наказав ждати“. Той тільки ревнув: „Слухаю!“ — крутнувся на підборах і, брязкаючи острогами, з залі на вулицю, вниз.

А наш продовжує „Отже,—каже,—у нас тут частини до казарм ваших підведено, 12 гармат з панцерних потягів на казарми наведено, автопанцерники по ріжках порозставляювано, кавалерія під містом. І коли тільки ви, зрадники, насмієте проти влади нашої зробити що-небудь, ми вас на гамуз потрощимо!..“

І що ви гадаєте — все це так дуже вплинуло, що схаменулись вони, не пощастило підбурити їх, загуділи: „Що ж це, битися, воювати салдатам між собою...“ На тім і скінчилось.

От як ми, цілком випадково, допомогли воронізьким товаришам усунути повстання. На другий день офіцерів тих заарештували, під суд віддали. Раділи воронізьці, що ми вчасно прибули, а то скрутню було б.

І. Якір

Не кінець на цьому, товариші, а початок. Бо до цих місяців 18 року і стосується початок будови організованої могутньої Червоної армії. Через усякі труднощі, через ряд часткових поразок, через тисячі смертей найкращих наших товаришів вийшла Особлива армія в Воронізький район. Ні румуни, ні німці з їхніми регулярними корпусами, ні зрада козачих станиць на Дону не затримали руху революційно настроєних робітників Особливої армії на північ. І йшли вони на північ зовсім не для того, щоб розійтись додому і зажити мирно, а щоб усі свої сили, усе життя віддати на боротьбу проти поміщиків і фабрикантів. З великим досвідом роботи в справі організації червоних частин вийшли ми, бійці Особливої армії, з румунського фронту походом Румунія—Вороніж. І з надзвичайною енергією почали велику роботу—формування червоних частин і утворення на півдні захисту від німців та контр-революційного козацтва. Отже, тут тільки був по суті початок організації справжніх червоноармійських полків.